

فرمان آزادی کشتیرانی در رود کارون

۱

رودخانه کارون یکی از موضوعات مهمی بود که در اواسط قرن نوزدهم نظر انگلیسی‌ها را بخود جلب نمود اهمیت و ارزش این راه آبی بخاطر حمل مال التجاره بداخله ایران بر آنها معلوم گردید از مدتها قبل نیز رودخانه کارون بعنوان یک آب راه تجارتي و ارتباط آن با شهرهای بزرگ و مراکز پر محصول جنوب به ویژه ایجاد ارتباط و گسترش تجارت هند و انگلیس از این طریق ، نظر لایارد و ناویان سلمی را بخود معطوف داشته است و ایندو مطالبی در این زمینه در کتابهای خود نقل کرده اند .

لایارد بعلت دوستی و یکرنگی که با محمد تقی خان رئیس ایل بختیاری و سایر تجار شوشتر داشت توانست که نظر آنان را در مورد افتتاح کشتیرانی در کارون جلب نماید و گزارشی نیز در اینمورد تسلیم مقامات انگلیسی نمود و پیشنهاد کرد که بلاد رنگ بایستی از این فرصت مناسب استفاده نمود ولی اختلافات سیاسی در ایران مانع از اجرای این نقشه گردید تا اینکه سی سال بعد از آن مجدداً " مسئله افتتاح کارون مورد بحث مقامات لندن و تهران گردید زیرا با سقوط کابینه کلادستون و روی کار آمدن حکومت لرد سالیسبوری سیاست خارجی انگلستان نسبت به ایران تغییر نمود .

سالیسبوری برای جلب دوستی ایران " سر درومندولف " دیپلمات معروف و آگاه انگلیسی را ماء مور دربار ایران نمود . مقارن با ورود ولف به تهران روزنامه‌های روسیه مطالبی پیرامون ماء موریت و لوف انتشار داوند موریر سفیر انگلیس مقیم سن پترزبورک روزنامه‌های پترزبورگ را برای اطلاع لرد سالیسبوری به لندن فرستاد لرد سالیسبوری پس از آگاهی از مطالب روزنامه‌ها در فوریه ۱۸۸۸ به موریر چنین مینویسد : من روزنامه‌های روسیه را که فرستاده بودید مطالعه نمودم پیدا است که اهمیت زیادی به ماء موریت سر هنری درومندولف میدهند که به دربار شهریار ایران فرستاده شده است اینها نشان میدهد که دولت انگلستان از فرستادن سر درومندولف این قصد را دارد که در دربار تهران تفوق پیدا نموده روسها

را پس بزند حال معلوم است روسها این پیش‌آمد را برای خودشان یک نوع شکست سیاسی تلقی میکنند ما به سر هنری درومندولف تعلیمات خواهیم داد که به شهریار ایران اطمینان کامل بدهد که میل باطنی دولت پادشاهی انگلستان بر این است که استقلال ایران را محترم شمرده تمامیت آنرا کاملاً رعایت نماید و فوق‌العاده اسباب خوشوقتی خواهد بود اگر بتواند به شاه حالی کند که دولت پادشاهی انگلستان مطمئن است از اینکه پس از مذاکرات و تبادل نظر با دولت امپراطوری روس قرار دادهای سنوات ۱۸۳۴ و ۱۸۳۸ تجدید شده طرفین چنانکه در چندین موقع اطمینان به یکدیگر داده‌اند حال نیز اطمینان میدهند که موضوع فوق‌الذکر در اعتبار خود باقی است .

در نامه‌دیگری که کمی بعد از نامه اول از طرف لرد سالیسبوری به سفیر انگلیس مقیم پترزبورگ نوشته میشود بخوبی از توجه روسها به ما موریت سر درومندولف و مذاکرات آنها با دولت انگلیس در این مورد آگاهی مییابیم لرد سالیسبوری در نامه مورخه ۱۲ مارس ۱۸۸۸ خطاب به وزیر مختار انگلیس مقیم پترزبورگ چنین مینویسد . "مسئوداستال dastaal امروز بدیدن من آمد و مراسله ذیل را از طرف مسیو دگیرز (degiers) وزیر امور خارجه روسیه برای من قرائت نمود مسیوداستال اجازه نداشت سواد مراسله را در نزد این جانب بگذارد و مراسله فوق با یکسخن دوستانه نوشته شده بود این مراسله پس از ملاقات با شما نوشته شده است و خلاصه مذاکرات آن جلسه است و در آنجا اشاره شده که شما گفته است نتیجه قطعی را توسط مسیو داستال وزیر مختار روس در لندن بوزارت خارجه انگلستان خواهد فرستاد " در اولین وهله آروزی ما این است که یک اطمینان بما داده شود که تعهدات سابق بین دولتین روس و انگلیس راجع به حفظ استقلال و تمامیت ایران بحال سابق با همان اعتبار خود باقی بماند اگر چه بعقیده مسیو دگیرز فعلاً موضوعی در بین نیست که استقلال و امنیت مملکت ایران را مورد تهدید قرار دهد در این باب حتی از تهران نیز اطلاعی نرسیده است با اینحال دولت امپراطوری روس هیچ‌ضروری مشاهده نمی‌کند از اینکه بار دیگر این مسئله روی کاغذ آمده نشان بدهد که نظریات دولتین در این موضوع بهیچوجه تغییر نکرده است وزیر امور خارجه دولت امپراطوری روس علاوه نمود ، اشاره کرده است که بدولت ایران در این موضوع بیش از یکبار عملاً امتحان داده شده است مخصوصاً در سال ۱۸۸۵ هنگامی که در سرحدات قفقاز بواسطه اغتشاش در قسمتی از ایالت آذربایجان که بواسطه طغیان اکراد پیش‌آمد نمود لرد سالیسبوری چنین افزوده است : من به مسیوداستال چنین توضیح دادم و همچنین از شما تمنا دارم فوق‌العاده تشکر نموده احساسات قلبی مرا راجع باین مراسله موءدبانه و دوستانه که نظریات دولت امپراطوری روسیه را شامل بوده ابلاغ نمائید و اظهار بکنید که این مسئله فوق‌العاده اسباب مسرت

دولت پادشاهی انگلستان است از اینکه اطلاع حاصل می‌کند نظریات دولت امپراطوری روسیه مطابق با نظریات دولت پادشاهی انگلستان است و خودشان را در این باب مدیون مسیو دیگرز میدانند که رویهٔ مساعدت آمیز معظم له باعث شده است که سر هنری درومندولف بتواند در ابتدای ماه موریت خود بشهریار ایران اطمینان بدهد که تعهدات دولتین روس و انگلیس باز مانند سابق این شده است که استقلال و امنیت مملکت ایران را محترم شمارند و مجدداً این مسئله بین دولتین تجدید و تاءید شده است . (۱)

با این اطمینانی که دولت روس و انگلیس بهم دادند باز هم دولت روس از ماه موریت ولف در تهران نگران بود و پرنس دالغورکی را برای مراقبت شدید نسبت به کارهای ولف به وزیر مختاری تهران اعزام داشت .

ولف مسئله کشتیرانی در کارون را برای سهولت کارهای تجارتنی انگلیس طرح کرد ، باید دانست ناصرالدینشاه پس از سفر دوم فرنگستان بفرآبادی خوزستان افتاده بود چنانکه در سال ۱۲۹۹ حاج میرزا عبدالغفار نجم الملک را با چند مهندس زبده روانهٔ خوزستان نمود تا دربارهٔ امکانات آبادی خوزستان بررسی و مطالعه کنند و نتیجهٔ مطالعات خود را با اطلاع شاه برساند .

پس از بازگشت هیئت اعزامی نخستین بار سد هویزه بسته شد و آب طوری جریان پیدا کرد که رفت و آمد با کرجی انجام میگرفت اما انجام منظور اساسی شاه بتعویق افتاد و با آنکه تامسن وزیر مختار انگلیس نیز نظر به تسهیل کارهای تجارتنی اصرار باینکار داشت شاه با ملاحظات سیاسی اتخاذ تصمیم قطعی را موکول به موقع مناسب تری میکرد .

عاقبت در سال ۱۳۰۶ قمری ناصرالدینشاه تصمیم قطعی گرفت و حکومت خوزستان را که ضمیمه حکومت اصفهان بود مستقل کرد و حسینعلیخان نظام السلطنه را به حکمرانی خوزستان مأمور نمود و دستورهای لازم در مورد پیشرفت و آبادی خوزستان وجلوگیری از تجاوزات بختیاری در آن استان بوی داده شد .

نظام السلطنه پس از استقرار حکومت خود در خوزستان در انجام اوامر شاه گزارشی تهیه و برای ناصرالدین شاه ارسال میدارد در این گزارش پیشنهاد مینماید که "بمنظور پیشرفت و ترقی ایالت خوزستان و برای فروش و تجارت خرما لازم است که دولت فرمان آزادی کشتیرانی را در رود کارون اعلام نماید تا تجار و خریداران خرما براحتی و آسانی بتوانند محمولات خود را بخارج حمل نمایند و ضمناً در امر تجارت جنوب و حمل مال التجاره

(۱) صفحه ۴۴۴ مسئله خاورمیانه نوشته چیرول چاپ لندن ۱۹۰۳

از طریق خوزستان به اصفهان نیز تسهیلاتی فراهم گردد . (۱) باید دانست که تا آن زمان کشتی‌های تجارتي اجازه ورود به رودخانه کارون را نداشتند و تنها کشتی تجارتي که اجازه ورود به رودخانه کارون را داشت کشتی دولتي "کارون" بود که آنهم در اختیار شيخ مزعل خان حاکم محمره بوده است .

ناصرالدین شاه پس از دریافت گزارش نظام السلطنه فرمان داد تا شهری در نزدیکی محل اهواز قدیم در کنار کارون بسازند و وسائل آبادی آن حدود را فراهم نمایند نظام السلطنه حسب الامر بندر ناصری را "اهواز فعلی" بنیاد نهاد و در دو طرف کارون در خرمشهر دو بندر صاحبقرانیه (محل فعلی گمرک خرمشهر) و بندر قاجاریه (محل نیروی دریائی) را احداث نمود و چند سربازخانه برای برقراری امنیت در محمره و اهواز و بند قیر ایجاد نمود . با آنکه دولتهای دیگر هم بجز روسیه خواهان افتتاح این راه بودند اما چون دولت ایران از روسها نگرانی داشت عاقبت در برابر اصرار و لفاف دولت انگلستان تعهد گرفته شد که اگر روسها بر اثر افتتاح کارون بخصومت با ایران قیام کنند انگلیسها از ایران حمایت نمایند . آخرین طرح جواب به وزیر مختار انگلیس که در مجلس شورای دولتي مطرح و با خطامین الدوله رئیس دارالشورای دولتي تنظیم گردیده و شاه در چند جا آن را اصلاح کرده و ذیل آن را امضاء نموده است .

"در جوابی که به بیانات و اظهارات وزیر مختار انگلیس داده میشود بر حسب صوابدید مجلس خارج از این ترتیب نباید باشد که شما خودتان بهتر میدانید در مقابل نیت خیر و مقاصد صمیمی ما نسبت به دولت انگلیس رغم و رقابت روس بهیجان آمد و از راهها و وسائلی که باز خود شما بهتر خیر دارید برای ما مشکلاتی پیش آوردند که البته تا بتوانند مشکلات و محظورات (۲) آن را قویتر و سخت تر خواهند کرد خوب ملتفت هستیم که دوستی و حسن ظن دولت انگلیس برای دولت ایران یگانه مایهٔ راحت و اطمینان است و هر چه این اساس را محکم تر کنیم بیشتر می توانیم از زحمتهای و تعمیلات دیگر آسوده بمانیم افتتاح رود کارون تا اهواز را بنا به محسنات و منافی که اظهار می کنید متضمن خیر و صلاح خودمان می بینیم لیکن مسلم است که هر قدر این کار در لباس ساده و بعنوان فوائد عمومی باشد در نظر روسها منحصر" و مخصوصا " به تکلیف دولت انگلیس و راجع بمنافع انگلیس جلوه خواهد کرد و اگر جدی و صریح به بعضی مقامات بیایند و آشکار و واضح امتناع نکنند و به

(۱) بیوگرافی نظام السلطنه دوره دوم رهبران مشروطه و تاریخ یکصد و پنجاه سال سلطنت

(۲) "محظور" همه جا "محذور" نوشته شده است .

مشکلات علنی دچار نشویم البتہ رنجش کلی پیدا کرده و در معاملات و مراودات خودشان تغییر طور و مسلک خواهند داد ما در پیش این محظورات و اشکالات استحکام دوستی و حسن عقیده انگلیس را اختیار می‌کنیم مشروط به وعده‌ئی که شما کرده و اطمینانی که داده‌اید نوشته رسمیه وزارت خارجه انگلیس که در موقع مضرات و تطاولات روس و منع محظورات و مشکلات محتمله به دست ما میرسد ما را قانع می‌کند که فوراً "افتتاح کارون را تا اهواز مقدمه اصلاحات دیگر قرار داده دولت انگلیس را از موافقت معنوی و حقیقی خود اطمینان کامل بدهیم و بهتر است در این موقع که سفیر روس برای ملاقات امپراطور به قفقاز رفته و بالمناسبه بعضی گفتگوها متعلق به ایران می‌آید و ظهور این مسئله تاثير مخصوصی به آنها خواهد کرد نوشته مزبور را برای آسودگی خودمان و منع بعضی خیالات در دست داشته باشیم . (جای توشیح شاه) (۱)

بدنیال این اقدامات و تعهد کتبی وزارت خارجه انگلستان برای حمایت از ایران در برابر تجاوز احتمالی روسیه عاقبت در صفر ۱۳۰۶ (اکتبر ۱۸۸۸) وزارت خارجه اعلام نمود که از این ببعد رود کارون از محمره تا اهواز بروی کشتی‌های تمام دول باز است (۲) بدیهی است کوشش و لطف در اتخاذ این تصمیم بی اثر نبود ولی افتتاح این راه نزدیک و امن تجارتي بسودایران و کاری بود که دولت‌های دیگر هم خواهان آن بودند چنانکه وزیر مختار اتریش و وزیر مختار امریکانیز همین تقاضا را داشتند (۳) و وزیر آلمان هم اینکار را تایید کرد (۴) زیرا بقول کسروی " آزادی کارون پائین گام دیگری در راه آبادی خوزستان بود " (۵) لرد کرزن در کتاب مسئله ایران می‌نویسد " در اینجا لازم است تاریخچه رود کارون را که با مسائل ما تماس دارد شرح بدهم که چه زمان اهمیت تجارتي آن مورد توجه شد تقریباً پنجاه سال قبل اهمیت فوق العاده این وسیله تجارت یعنی کارون توسط سر هنری لایارد و لیوتنان سلبی شناخته شد . سر هنری لایارد بواسطه دوستی که با رئیس ایسل بختیاری (محمد تقی خان) ایجاد نموده بود و همچنین رابطه و آشنائی که با تجار معتبر شوشتر پیدا کرده بود توانست اهمیت تجارت با ایران را نشان دهد و در همان اوقات یک راه پرت جامعی برای دولت انگلستان تهیه نمود و یک مراسله نیز به اطاق تجارت بمبئی

(۱) کلیشه‌سند در کتاب زندگی سیاسی اتابک اعظم تاءلیف نگارنده . ص ۱۴۵

(۲) بیوگرافی نظام السلطنه دوره دوم رهبران مشروطه

(۳) ص ۹۷ ج ۵ تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس

(۴) صفحه ۱۳۳ و ۱۳۴ اسناد سیاسی دوران قاجاریه

(۵) ص ۲۴۹ تاریخ پانصد ساله خوزستان تاءلیف احمد کسروی

ارسال داشت و به آنها تاءکید نمود که نگذارند یک چنین فرصتی از دست برود اما مناسبات سیاسی آن روز انجام این عمل را بقاء خیر انداخت و دیگر در آن باب اقدامی بعمل نیامد تا اینکه بعد از سی سال از گذشتن قضیه مجدداً "موضوع استفاده از رود کارون و بکار انداختن این مجرای تجارت مطرح گردید و بار دیگر باب مکاتبات سیاسی راجع برود کارون بین دربار لندن و دربار تهران مفتوح شد .

در سال ۱۲۹۵ هجری قمری حسینقلیخان بختیاری که یکی از خوانین با نفوذ و مغرور این طایفه محسوب می شد باب مذاکره را راجع به تجارت در کارون با مستر مکزی نماینده کمپانی کری پل (Krey Paul and Co.) که در بوشهر اقامت داشت باز کرد . (۱)

موضوع مذاکرات درست همان بود که در سابق بین محمد تقی خان و لایارد مطرح شده بود کمپانی مزبور حاضر شد چند کشتی تجارتهی در آن رودخانه بکار اندازد ولی حکومت مرکزی در تهران رضایت نداد و از اجرای آن جلوگیری کرد دوست لایارد در تهران در حبس مرد و دوست مکزی در اصفهان بحکم ظل السلطان بقتل رسید (۲) پس از این اعمال سیاسی انگلیس از تشویق دولت ایران به افتتاح این راه تجارتهی منصرف نبودند نمایندگان فرانسه نیز داخل کار شده امتیازی هم گرفتند ولی مسائل دیگر پیش آمد که امتیاز فرانسه لغو شد تا اینکه سر درومندولف در صحنه ساست ایران پیدا شد و در اکتبر سال ۱۸۸۸ موفق شد فرمان آزادی کشتی رانی کارون را از شاه بگیرد و اجازه داده شد که انگلیسها تا هواز در رود کارون کشتی رانی کنند . (۳) سر والننتین چیرویل نویسنده دیگر در کتاب خود . موضوع شرق میانه یا بعضی مسائل سیاسی دفاع هند (۴) می نویسد "از او اسط قریب ۱۹ پیدا نمودن یکراه تجارتهی نزدیک بین خلیج فارس از راه رود کارون به اصفهان مورد توجه سیاح جوان ما بود . که بعدها این سیاح با عزم به اسم "لایارد" معروف شد و بموجب توصیه او این مسئله نیز یکی از مسائل مهم سیاست شرق نزدیک بشمار معروف در تحقیقات در آن تاریخ از بین رفتن محمد تقی خان بختیاری این موضوع را مسکوت گذاشت زیرا که لایارد بسک

(۱) تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس ج ۳ ص ۱۱۳۳ تالیف محمود محمود .

(۲) مقصود محمد تقی خان و حسینقلی خان بختیاری است .

(۳) نقل از کتاب روابط سیاسی ج ۴ و ۱۱۳۴ ، ۱۱۳۲ توضیح : رود کارون برای عموم کشتی های خارجی گشوده شده ، مخصوص انگلستان نبود و آگهی افتتاح کارون هم در این موضوع صراحت دارد .

(۴) The Middle estren Question or Some Politieal Problems of Indian Defenc 1903.

غزل

برگ و بار مردمی در این زمان خشکیده است
 غنچه مردانگی در هر کران خشکیده است
 جویبار نقره فام کهکشان خشکیده است
 باده ناب شرف در جام جان خشکیده است
 مهربانی در ضمیر مهربان خشکیده است
 نعره پیکار جویان در دهان خشکیده است
 شاخه های گل به دست باغبان خشکیده است
 نعره رستم به چاه هفتخوان خشکیده است
 چشمه شادی به قلب شادمان خشکیده است
 عدل و داد مردمی تا جاودان خشکیده است
 بر زبان مردمان این داستان خشکیده است
 شاخه آزادی در این جهان خشکیده است

شاخه آزادی در این جهان خشکیده است
 بوته نامردمی از هر طرف روئیده است
 نوش خند زهره سرد و خنده مهتاب سرد
 پیچک غم گرد گل های هنر پیچیده است
 عشق ورزی و وفا در قلب عاشق مرده است
 ناله آزاد مردان در گلو بخ بسته است
 بسکه باد وحشت و بیداد بر بستان وزید
 از تهیب و هبیت دیو سپید ظلم و جور
 آزمندان بسکه زهر غم به مانوشانده اند
 ظلم و بیداد جهان خواران جهان را سوخته است
 از شرف از راستی هرگز مگو با من سخن
 خشکسال آدمیت بر گریز مردمیست

دوستی بسیار نزدیک با محمد تقی خان ایجاد نمود همینکه او از بین رفت این فکر در آن زمان دیگر عقبه پیدا ننمود در صورتیکه محمد تقی خان برای ایجاد این راه و عملی نمودن آن نهایت میل را نشان میداد بار دیگر فرصتی مناسب بدست آمد و ممکن بود این فکر عملی شود و آن زمانی بود که قشون دولت انگلیس در سال ۱۲۷۳ (۱۸۷۵) محمره و آن نواحی را اشغال نموده بود اما فرصت فوت شد ولی بیست سال بعد سر جورج مکنتزی که یکی از شرکاء فعال شرکت کری و نماینده چند کمپانی بود که با شرکت فوق الذکر مربوط بودند این شخص فعال از بوشهر به تهران رفت و پیشنهادهای تازه نمود این بار نیز با مساعدت رئیس دیگر ایل بختیاری بود ولی از مذاکرات تهران نتیجه بدست نیامد و موضوع مسکوت ماند تا اینکه در این اواخر یعنی در سال ۱۸۸۸ (۱۳۰۵ هجری قمری) درومندولف وزیر مختار دولت انگلیس توانست موفقیت حاصل نموده فرمانی از ناصرالدین شاه بدست بیاورد که راه رود کارون برای تجارت انگلستان مفتوح گردد .

این شرحی است که دیپلمات و نویسنده انگلیسی راجع به فرمان آزادی کشتی رانی در کارون نوشته ولی بطوریکه ملاحظه گردید جبرول در بحث خود راجع به کشتی رانی در کارون اشاره بجنگ ایران و انگلیس در سال ۱۲۷۳ نموده و لرد کرزن بحنی از امتیاز فرانسویها بمیان آورده است که لازم است در این باره توضیحات بیشتری داده شود .

(ادامه دارد)